

درآمدی بر تنوری‌های

حاکمیت و دولت از منظر اسلام

پژوهشی تطبیقی میان فقه اسلامی و حقوق موضوعه

نویسنده: سید محمد مصطفوی

مترجم: مهدی بهزادیان

سروش‌نامه: مصطفوی، محمد.
 عنوان و نام پدیدآور: درآمدی بر تئوری‌های حاکمیت و دولت از منظر اسلام: پژوهشی تطبیقی
 میان فقه اسلامی و حقوق موضوعه/نویسنده: محمد مصطفوی، مترجم: مهدی بهزادیان.
 مشخصات نشر: قم: سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور، ۱۳۸۶.
 مشخصات ظاهری: ۲۵۲ ص.
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۹۱۳-۵۹-۳
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.
 یادداشت: کتاب‌نامه: ص [۲۲۷] - ۲۳۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 یادداشت: واژه‌نامه. یادداشت: نمایه.
 عنوان دیگر: پژوهشی تطبیقی میان فقه اسلامی و حقوق موضوعه.
 موضوع: اسلام و دولت. موضوع: حاکمیت (فقه). موضوع: حکومت دینی.
 موضوع: رهبری (اسلام).
 شناسه افزوده: بهزادیان، مهدی: مترجم.
 شناسه افزوده: سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور.
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۸۶ د ۴ ۵۶ م/۲۳۱ BP. رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۲.
 شماره کتابخانه ملی: ۱۰۳۹۴۵۳.

درآمدی بر تئوری‌های حاکمیت و دولت از منظر اسلام

- * مؤلف: محمد مصطفوی
- * مترجم: مهدی بهزادیان
- * ناشر: سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور
- * قطع و صفحات: وزیری / ۲۵۲
- * نوبت چاپ: اول
- * تاریخ چاپ: تابستان ۱۳۸۶
- * چاپخانه: برهان
- * شمارگان: ۲۰۰۰
- * قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال
- * شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۹۱۳-۵۹-۳

فهرست اجمالی

فهرست اجمالی	۵
مقدمه مترجم :	۷
مقدمه ناشر	۱۱
مقدمه مؤلف	۱۵
درآمد	۲۱
فصل اول : دیدگاه‌های تحلیلی در خصوص پیدایش دولت در اندیشه سیاسی	۳۷
بخش اول: دولت و نظریه‌های قراردادی	۴۱
بخش دوم: دولت و دیدگاه‌های غیر قراردادی	۴۷
فصل دوم : ارکان، اشکال و وظایف دولت در اندیشه اسلامی	۵۳
بخش اول: ارکان دولت در اندیشه سیاسی اسلام	۶۱
بخش دوم: انواع دولت	۹۱
بخش سوم: وظایف دولت در اندیشه اسلامی	۱۲۳
فصل سوم: نظریه‌های حکومت در اندیشه سیاسی اسلام	۱۳۷
بخش اول: نظریه ولایت اهل حل و عقد	۱۴۱
بخش دوم: نظریه ولایت امت	۱۵۵
بخش سوم: نظریه ولایت عامه فقیه	۱۶۷
خاتمه	۲۲۵
منابع و مأخذ	۲۲۷
واژه‌نامه	۲۲۷
فهرست تفصیلی	۲۲۷

مقدمه مترجم :

نخستین سخن چون گشایش کنیم جهان آفرین را ستایش کنیم خداوندِ رای و خداوندِ داد زِ دادش خردمند پیروز و شاد بدون تردید نیاز جوامع انسانی به نوعی از حکومت و حاکمیت از اصیل‌ترین نیازهای او در طول تاریخ بوده و بدون دستیابی به دستاورد قابل توجهی در این زمینه هر اقدام دیگری برای اصلاح و توسعهٔ جامعه در زمینه‌های مختلف دینی، علمی، اقتصادی و غیره عملاً با شکست مواجه خواهد شد.

بر همین اساس، بدیهی است که دین مبین و متعالی اسلام که از پرداختن به کوچک‌ترین و جزئی‌ترین نیازهای بشر در طول تاریخ حیات خویش فروگذار نکرده، به ایجاد حکومت به‌عنوان اساسی‌ترین نیاز جامعه برای برپایی قسط و عدل؛ و با حاکمیتِ معصومِ منصوبِ پروردگار متعال - و یا احیاناً فرد مورد نظر معصوم - عنایت ویژه‌ای داشته باشد.

از این رو پیامبر گرانقدر اسلام ﷺ در نخستین اقدام خود پس از ورود به مدینه میان دو قبیلهٔ اوس و خزرج پیمانی را منعقد ساخت و در واقع سنگ بنای نخستین حکومت را - هر چند در سطحی محدود و کوچک - در جامعهٔ آن روزگار نهاد و رفته رفته و بویژه پس از فتح مکه دایرهٔ حکومت خویش را گسترده‌تر ساخت تا براساس عدالت و آزادی مورد نظر اسلام ضمن تدبیر امور جامعهٔ اسلامی در زمینه‌های اداری، مالی، نظامی و غیره، به عقد قراردادهای پیمان‌های داخلی و خارجی و برقراری روابط بین‌المللی همت گمارد.

از منظر اسلام، حاکمیت به معنای منشاء حکومت و مشروعیت، اساساً متعلق به پروردگار متعال است. ولی این حاکمیت، از طریق اذن الهی قابل انتقال به دیگران است.

اینجاست که فقها وارد عرصه نظریه‌پردازی شده تئوری‌های مختلفی بر مبنای منشأ الهی حاکمیت بیان نموده‌اند که یکی از مترقی‌ترین انواع آن - چه از حیث فقهی و حقوقی و چه حتی از نگاه عقلی محض - نظریه ولایت فقیه در عصر غیبت امام معصوم است^۱ که امام راحل ما در عصر حاضر سخت طرفدار آن بود؛ چنانکه در بخشی از کتاب «ولایت فقیه» می‌فرماید: «فقیه عادل، همه اختیارات امامان علیهم‌السلام و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را راجع به حکومت و سیاست داراست و وجود تفاوت میان آن دو [فقیه و معصوم] معقول نیست. چرا که والی - هر که باشد - مجری احکام شرع و حدود الهی و مسئول اخذ خراج و دیگر مالیات‌ها و استفاده از آن در مصالح مسلمانان است»^۲. «ولایت یعنی حکومت و اداره کشور و اجرای قوانین شرع مقدس، یک وظیفه سنگین و مهم است نه این که برای کسی شأن و مقام غیر عادی به وجود بیاورد و او را از حد انسان عادی بالاتر ببرد. به عبارت دیگر ولایت مورد بحث یعنی حکومت و اجرا و اداره، برخلاف تصویری که خیلی افراد دارند، امتیاز نیست، بلکه وظیفه‌ای خطیر است. ولایت فقیه از امور عقلایی است و واقعیتهایی جز جعل ندارد»^۳.

در مقابل، اکثر نظام‌های حکومتی جهان در طول تاریخ، همواره بر پایه قدرت‌های مستبده، غیر مردمی، زورگو و انحصارگرا استوار بوده است. به همین سبب ملت‌ها و گروه‌های غیر حاکم از شرکت در سیستم سیاسی و حق تعیین سرنوشت خویش محروم بوده‌اند.

امروز هیچ‌یک از نظام‌های بشری داعیه‌دار آزادی، حقوق بشر و دموکراتیزه کردن کشورها در شرق و غرب جهان نمی‌توانند ادعای اداره بهینه مردم جهان که حتی بخش

۱. از منظر شیعه در زمان حضور هر یک از معصومان علیهم‌السلام قطعاً حکومت منحصر در شخص گرامی معصوم علیه‌السلام است. او حجت خداوند بر بندگان است و اساساً نوع و شیوه حکومتش فراتر از آن است که نظریه‌پردازی بشر عادی را برتابد. بنابراین نظریه‌های حکومتی شیعه مربوط به عصر غیبت معصومان علیهم‌السلام می‌باشد.

۲. امام خمینی ره، ولایت فقیه و حکومت اسلامی، ص ۵۰.

۳. پیشین، ص ۵۶ - ۵۵.

عمده‌ای از مردم خویش را داشته باشند چرا که ناتوانی جدی خود را در سعادت‌مند ساختن انسان‌ها در جای جای جهان به نمایش گذاشته و عملاً به خط پایان رسیده‌اند. از این‌رو، در اسلام تشکیل دولتی که منشأ وحیانی و الهی داشته باشد، به لحاظ عقیده، شریعت و روش، ضروری به نظر می‌رسد تا عهده‌دار عمل و اجرای احکام دین اسلام در تمام زمینه‌ها باشد.

کتابی که حقیر به پیشنهاد استاد دانشور حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای نجفعلی میرزایی، توفیق ترجمه آن را یافتم پژوهش موفقی است که حاصل سال‌ها مطالعه، تحقیق و تدریس حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای سید محمد مصطفوی در زمینه تئوری‌های حاکمیت در اسلام و تطبیق آن بر حقوق موضوعه می‌باشد.

ایشان در بخش نخست این کتاب نگاهی اجمالی به انواع دیدگاه‌های قدیم و جدید در خصوص پیدایش دولت و ارکان تشکیل دهنده آن نموده‌اند و آنگاه به تشریح نظریه‌های حکومت در اندیشه سیاسی اسلام پرداخته و به حق کار موقّق و در خور تقدیری را در این زمینه ارایه کرده‌اند.

حقیر به رغم آنکه دانش آموخته رشته حقوق بوده و اشتغال به خارج فقه نیز دارم برای ترجمه هر چه بهتر و دقیق‌تر کتاب، مطالعه نسبتاً وسیعی را در کتاب‌های مربوط به این رشته انجام دادم و در بخش پایانی کتاب نیز واژه نامه‌ای سه زبانه مربوط به اصطلاحات کتاب نگاشتم.

در پایان از زحمات و همکاری‌های بی‌دریغ اساتید ارجمند بویژه حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای میرزایی - که کریمانه در تمام مدت کار، بنده را یاری، راهنمایی و تشویق می‌کردند - و استاد ارجمند حضرت حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر ناصر قربان‌نیا - که سال‌ها در رشته حقوق افتخار شاگردی ایشان را داشته و در این کار نیز از راهنمایی‌های عالمانه و گره‌گشایی‌های کریمانه ایشان بهره‌ها برده‌ام - بی‌نهایت سپاسگذارم. امید که این اثر مورد رضای آخرین حجت حق بر روی زمین (عج) و توجّه و پسند اساتید ارجمند و همه علاقمندان رشته فقه و حقوق قرار گیرد.

مقدمه ناشر

حرکت حوزه علمیه از اوایل تاریخ اسلام، آغاز گشت و با آغازین طلیعه‌های روشنی‌بخش خود در شب تاریک بشریت، دو اندیشه را به خود معطوف ساخت؛ اندیشه‌ای که سعی در خاموش کردن این نور داشت [غافل از آن که] «و یأبی الله الا ان یتنوره»^۴ «خداوند جز این نمی‌خواهد که نور خود را کامل کند» و اندیشه دیگری که در میان ناخشنودی این و ممانعت آن و علی‌رغم تلاشهایش توفیق نیافت تا دایره این نور را گسترده‌تر سازد «لیظهره علی الدین کله»^۵ «تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند». حوزه علمیه با همه طیف‌های خود - و علی‌رغم وجود برخی از لغزش‌ها در این راه پر از خار مگیلان و میزان بالایی از سنت‌های دست و پاگیر که در صدد بر زمین کوفتن سوار تیزپای وی بوده‌اند - همیشه در کانون این پایگاه روشننگری قرار داشته است.

ولی از آن‌جا که هیچ موجودی بر روی کره خاکی از اصلاح و بازبینی، بی‌نیاز نیست، روند اصلاح و توسعه در حوزه علمیه با انبوهی از توانایی‌های علمی در زمینه شیوه‌ها و روش‌های تدریس و دغدغه‌های گوناگون آغاز شد. تأمل و نگاه دقیق به پیشینه کارهای حوزوی، به‌وضوح این حقیقت را عیان می‌سازد. دلیل این توسعه - در بارزترین چهره خود - در پیشرفت فقه و اصول از طریق روایت و با

۴. سوره توبه، آیه ۳۲.

۵. سوره توبه، آیه ۳۳.

تکیه بر نص و تعبد به آن، نهفته است، که منجر به تولید مجموعه‌های قطوری از کتاب‌های اجتهاد فقهی گردید که این‌جا مجال پرداختن به آن‌ها نیست. البته این گفته، توجیه‌کننده برخی از کوتاهی‌های سهوی یا عمدی در رشته‌ها و گستره‌های مختلف - که منجر به تراکم کاستی‌ها در آن‌ها شده است - نیست.

افزون براین، غرض ما این نیست که به توانمندی‌های بکر و آماده برای توسعه میراث خود اذعان نکنیم، توانمندی‌هایی که چشم انتظار کسانی هستند که آنان را از مرحله جنینی خارج ساخته و به عالم مخلوقات ارتقا دهد که بینندگان از دیدنش به وجد آمده و پروردگار سبحان را ستایش نمایند و «فتبارک الله احسن الخالقین»^۶ گویند.

حوزه علمیة رسول اکرم ﷺ لبنان، در طول سال‌هایی نه‌چندان طولانی و با گام‌هایی آرام و استوار در راستای تحقق اهداف یاد شده در تلاش است. از این‌رو اصلاحات فراوانی را در روش‌های دروس صورت داده است و در عین حال کوشیده است تا جای ممکن، پا از اصول فراتر نهد و خود را فارغ از آن نپندارد، چرا که گفته‌اند: «پرنده اگر دسته خود را گم کند، هلاک خواهد شد و رودخانه اگر از مسیر خود خارج شود، سیل ویرانگری بیش نیست هرچند تا پیش از آن، آب گوارایی بود که تشنگان را سیراب می‌ساخت».

در میان این مبانی و اصول ثابت، حوزه علمیة رسول اکرم ﷺ در تلاش است تا مجموعه‌ای از پژوهش‌هایی را که در بردارنده نهان‌گاه‌های دغدغه‌ها و مرزهای اندیشه اسلامی است در قالب مقررات تحصیلی و طرح‌های آزاد علمی، تولید نماید و در این مسیر پیش رود تا گستره‌های متعددی را که نیاز به تجدید نظر یا بازنگری دارند، تحت پوشش پژوهشی قرار دهد.

امیدواریم که این تلاش‌های علمی از حمایت و متابعت نقد و اصلاح بهره‌مند گردد، چرا که ما با افتخار اذعان می‌داریم که کامل نیستیم و همچنان نیازمند نقد می‌باشیم.

پس از انتشار کتاب نخست، نگارش کتاب دوم درباره اندیشه سیاسی راه پراهمیت

۶. سوره مومنون، آیه ۱۴، (پس خجسته است خدایی که بهترین آفرینندگان است).

یافتیم چرا که حوزه علمیه در طول تاریخ طولانی خود به این گستره بی‌اعتنا بوده است، اگر چه نور این مبحث علی‌رغم کم سویی هرگز خاموش نشده است.

آن چه که حوزه علمیه رسول اکرم را از سایر حوزه‌ها جدا می‌سازد این است که سعی دارد تا بحث امور سیاسی را در قالب ویژه خود، مورد مطالعه و بررسی قرار دهد، چرا که اگر کسی به کتاب‌های میراث فقه شیعه مراجعه کند، احیاناً بحث حکومت را در جایگاهی غیر از آن چه که مناسب اوست، خواهد یافت. شاهد گفته ما نوع نگاه شیخ انصاری^۱ به بحث ولایت است که آن را در ضمن مسایل بیع آورده است.

در تلاش، جهت عبور از این شکاف، این حوزه تصمیم گرفت که بحث از نظریه‌های حکومت و دولت را از نقاط پراکنده در میراث فقهی جدا ساخته و در جایگاه و قالب ویژه خود قرار دهد. لذا تدریس این ماده درسی را به جناب آقای سید محمد مصطفوی واگذار کرد. کتاب حاضر محصول این دوره آموزشی است. امیدواریم که این کتاب افزونه نیکویی بر کتابخانه اسلامی باشد، هر چند به ضرورت تلاش پی‌گیر جهت نیل به هدف مطلوب اذعان داریم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

حوزه علمیه رسول اکرم

بیروت / لبنان

مقدمه مؤلف

فقه و اندیشهٔ سیاسی، دو بخش مهم از میراث فقهی و فکری علما و اندیشمندان مسلمان به‌شمار می‌آیند. تا پیش از فروپاشی حکومت عثمانی و سیطرهٔ استعمار در قرن هجدهم میلادی، فقه سیاسی در نزد علما از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. نگاهی به تألیف‌های اسلامی-سیاسی همانند کتاب‌های مربوط به دربار، وزراء، احکام سلطانی، تراجم و مباحث مربوط به اموال، خراج و امور حسبه در نزد علمای اهل سنت و نیز کتاب‌های مربوط به خراج، جهاد، احکام زمین، ولایت، قضا، امور حسبه و غیره در میان علمای شیعه، بهترین دلیل مدعای ماست. با این حال، تلاش در بُعد سیاسی، به حسب شرایط موضوعی، سیاسی و اجتماعی، گاه رو به رشد و گاهی نیز دستخوش نزول بوده است. چنان‌که رشید رضا در کتاب «الخلافت العظمی» اشاره کرده است، در هم شکستن حکومت عثمانی، خشم برخی از اندیشمندان مسلمان را برانگیخت و منجر به تبدیل آنان از مخالفان به هواداران و هواخواهان ایجاد دوبارهٔ حکومت عثمانی گردید. به‌علاوه، اوضاع اجتماعی نیز در ثمردهی فکری و سیاسی علما و اندیشمندان مسلمان در مناطق مختلف جهان اسلام همانند شبه قارهٔ هند، ایران، مصر و کشورهای دیگر، موثر بوده است. همچنین، پیدایش جنبش اسلامی اخوان المسلمین در مصر، منجر به همکاری‌های نظری و عملی فراوانی در زمینهٔ سیاسی گردید که این امر، هم از طریق رهبر ایشان، شیخ حسن البنا و هم سایر بزرگان و مسئولان این جنبش همانند سید قطب و عبدالقادر عوده و دیگران حمایت و هدایت می‌شد.

کتاب‌های سیاسی در ایران، رنگ انقلاب و اعلام شورش مدنی بر علیه رژیم حاکم شاهنشاهی به خود گرفت که این امر به از میان بردن حکومت پادشاهی و بنیان‌گذاری جمهوری اسلامی در پرتو فقه شیعه منجر شد. چنان‌که این تغییر در ایران با ایجاد همبستگی با نهضت اسلامی در بسیاری از مناطق جهان اسلام همراه شد و احزاب و جمعیت‌هایی با هدف پیوستن به نهضت اسلامی تشکیل شدند. وجود جنبه انقلابی و جهادی در برخی از مناطق همانند افغانستان، فلسطین و لبنان، سبب شد که نهضت اسلامی، بیشتر جنبه حماسی به خود گیرد. اشغال افغانستان توسط اتحاد شوروی سابق، سبب ایجاد شعله‌های حماسه در میان جوانان مسلمان گشت و باعث شد که همگی به نهضت اسلامی ملحق شوند، چنان‌که اشغال فلسطین و بخش‌هایی از لبنان نیز منجر به مقاومت اسلامی در این دو کشور و پیوستن بسیاری از مردم آن‌جا به نهضت اسلامی گردید.

باری، علی‌رغم اهمیت تلاش‌هایی که در نقاط مختلف در زمینه پژوهش اندیشه و فقه اسلامی - سیاسی صورت گرفته است، همچنان در ابتدای راه هستیم، چرا که اگر کسی به مضامین سیاسی فقه و اندیشه اسلامی مراجعه نماید، نه تنها خواسته خود را نمی‌یابد بلکه با انبوهی از مشکلات و مسایل نیازمند حل یا بازبینی، روبه‌رو خواهد شد.

پژوهشی که پیش روی شماست - در واقع - درس‌هایی است که برای دانشجویان سال سوم و چهارم - در مقطع لیسانس - در هر دو حوزه رسول اکرم (ص) و حضرت زهرا (س) در بیروت در سال‌های تحصیلی ۱۴۲۱-۲۲ هـ ق و ۱۴۲۲-۲۳ هـ ق مطابق با سال‌های ۲۰۰۰ و ۲۰۰۱ م ارائه کرده‌ام.

فصل‌ها و مباحث کتاب در یک مقدمه، درآمد، سه فصل و خاتمه نگاشته شده است. در بخش درآمد به مقدمات ضروری بحث پرداخته شده که عبارت است از شیوه مورد استفاده در این پژوهش، تعریف فقه حکومت، بیان اهمیت موضوع، نیاز به آن و توضیح مفاهیم برخی از دانش‌واژه‌های مربوط به نظریه‌های حکومت و دولت.

در فصل اول، به نظریه‌های تحلیلی درباره اصل پیدایش حکومت در اندیشه سیاسی در قالب دو مبحث مستقل پرداخته شده است که در مبحث اول، نظریه‌های قراردادی و در مبحث دوم، نظریه‌های غیر قراردادی آمده است. در فصل دوم، ارکان، قالب‌ها و رسالت‌های حکومت از منظر اسلام مورد بحث قرار گرفته که در سه مبحث جداگانه می‌باشد.

در مبحث نخست این فصل، به ارکان چهارگانه حکومت در حقوق اساسی (مردم، سرزمین، قدرت و حاکمیت) با عنایت به مفهوم اسلامی این ارکان اشاره و در نهایت رکن پنجمی نیز با عنوان رکن معنوی به آن‌ها افزوده شده است.

در مبحث دوم به قالب‌های حکومت در اندیشه فلسفی و حقوق اساسی و اداری با توجه به دیدگاه اسلام در این زمینه پرداخته‌ام.

در مبحث سوم و آخر از فصل دوم، به تشریح وظایف قانونی و دینی حکومت پرداخته شده و در فصل سوم - که فصل اساسی این کتاب است - نظریه‌های حکومت از نگاه اسلام در محدوده سه نظریه عمده و بزرگ اسلامی برشمرده شده است که عبارتند از:

نظریه ولایت اهل حل و عقد، نظریه ولایت امت و نظریه ولایت فقیه. این پژوهش با خاتمه‌هایی مبنی بر تأکید بر اهمیت ادامه این مباحث از سوی پژوهشگران و متخصصان این رشته، به پایان می‌رسد.

در پایان لازم میدانم که از همه کسانی که نقشی در حسن انجام این پژوهش داشته‌اند، به‌ویژه مدیریت محترم حوزه علمیه رسول اکرم ﷺ و مجتمع علمی، تربیتی و فرهنگی معاصر، برادر ارجمند حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای نجفعلی میرزایی تشکر و قدردانی نمایم.

محمد مصطفوی

بیروت / دهم جمادی الاولی ۱۴۲۳هـ ق

مطابق با ۲۰۰۲/۷/۱۹ م